

KLANICZAY TIBOR

A MAGYAR KÉSŐRENEZÁNSZ PROBLÉMÁI

(STOICIZMUS ÉS MANIERIZMUS)*

A magyar későreneszánsz kora a XVII. század első harmada. A magyar művelődés és irodalom igen bonyolult, összetett, átmeneti periódusa ez, amelyben a reneszánsz és humanizmus utolsó nagy eredményei mellett már az ellenreformáció is hódít, s ennek nyomában megjelennek a barokk kultúra és irodalom első nyomai is. A magyar későreneszánsz számos problémájából egy ideológiai és egy művészeti kérdést kívánok kiragadni: a stoicizmust és a manierizmust, mivel véleményem szerint ezek kulcskérdések, melyeken keresztül a kor legfontosabb irodalom- és művelődéstörténeti problémáit meg lehet közelíteni.

I.

A stoikus filozófia, illetve a római kor stoikus íróinak a hatása, tanításaik felújítása és befogadása — miként Európa-szerte — szinte a reneszánsz egész korszaka alatt megfigyelhető Magyarországon. A XV. század végén a hatalomból kiszorított, belső emigrációba kényszerített Váradi Péter kalocsai érsek nagyértékű humanista epistoláiban találunk először határozott stoikus nézeteket; 1522-ben pedig egy magyarországi filológus Matthaues Fortunatus már a „princeps bonarum litterarum”-mal, Erasmussal kél versenyre — nem sikertelenül — Seneca *Quaestiones naturales*-ének kiadásával.¹ Erasmus hatása, mely a XVI. századi Magyarországon hatalmas méretű volt, a stoikus írók és tanok népszerűségét is nagyban növelte,² s a stoikus etika számos elemét a magyar reformátorok is magukévá tették. A *Dicta Catonis* elnevezésű vulgarizált stoikus erkölcs-tanító gyűjtemény 1539. óta, Epiktetos *Enchiridion*-ja pedig 1585. óta Magyarországon is megjelenik, eleinte csak latinul, de az előbbi 1591-ben már magyar nyelven is.³ Mindezek a jelenségek, — melyek számát tovább szaporíthatnók — nem jelentik azonban azt, mintha a XVI. század vége előtt stoikus irányról lehetne beszélni Magyarországon. Csupán sporadikus mozzanatokról van szó, melyek nem alkotnak rendszert, hanem más filozófiai, vagy vallási irányokkal összefonódva, azok elemeiként jelentkeznek. De egészen Justus Lipsius fellépéséig nem lehet újstoikus irányról beszélni Európa más országaiban sem. Miként legutóbb Gerhard Oestreich találóan megállapította, Lipsiusig csak egy látens

* Ez a tanulmány egy külföldi kongresszusra készült, ezért fokozottan törekszik az európai fejlődés problémáihoz kapcsolódni, másrészt a magyar történelmet és irodalmat kevésbé ismerő külföldi olvasóra gondolva olyan tájékoztatásokat is megad, melyek egyébként nem lennének feltétlenül szükségesek.

¹ Petri de Warda... Epistolae. Pozsony—Kassa 1776.; Gerézdi Rabán: *Egy magyar humanista: Váradi Péter*. Magyarságtud: 1942. 536—7.; Uő. Aldus Manutius magyar barátai. MKsz. 1945. 84—98.

² Trencsényi-Waldapfel Imre: *Erasmus és magyar barátai*. Bp. 1941.

³ Turóczi-Trostler József: *Keresztény Seneca*. ÉPhK 1937. 33—7.

stoicizmus van, melyet a nagy németalföldi humanista kovácsolt világnézeti rendszerré.⁴ Meghatározott stoikus irányról Magyarországon is csak az 1590-es évektől kezdve beszélhetünk, amikor egyre többen megismerkednek Justus Lipsius munkáival és tanításait, illetve annak bizonyos elemeit magukévé, világnézetükké teszik.

Justus Lipsius magyar barátainak, ismerőinek, és magyarországi népszerűségének vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni munkásságának három jól elkülönülő szakaszát. Az első az Európában utazgató, majd Jénában megtelepedő fiatal filológusé, a második a forradalmát és szabadságharcát vívó Hollandia szellemi centrumának, a leydeni egyetemnek nagyhirű tanáré (1579—1591), végül a harmadik a spanyol—jezsuita reakcióhoz pártoló, katolizált löweni professzoré.⁵

Újstoikus gondolatrendszere a leydeni évek terméke s az 1584-ben megjelent *De constantia* tekinthető a későhumanizmus e nagyhatású iránya zászlóbontásának. Ez a könyv, a leydeni korszak két további fontos munkájával, a *Politicorum, sive civilis doctrinae libri*-vel (1589) és levelei első gyűjteményes kiadásaival együtt, a németalföldi polgárháború és a vallási küzdelmek szülötte. Lipsius támaszt keres bennük önmaga és embertársai számára a viharos időkben való helytállásra, az emberi méltóság megőrzésére, mivel ezt a biztonságot nem tudta szilárdan a történelmi haladás, a németalföldi forradalom oldalán megtalálni. A spanyolok és a délnémetalföldi reakció elől ő maga is menekülni kényyszerült, de északon nem az igaz ügyet, a jövő útját, hanem csak a pusztító polgárháború másik pólusát látta, és végeredményben nem tudta eldönteni, hova is tartozik tulajdonképpen. Ezért dolgozta ki elméletét a „constantia”-ról, mely egy erkölcsileg megalapozott életenergia, az ember belső függetlenségét és morális erejét biztosító ellenállóerő a külvilág szorongató, gyötrő hatásai, nyomása ellen. Ez a stoikus „constantia”-fogalom keresztény vallásos tartalmú, de nem konfesszionális, az embert nemcsak a politikai küzdelmektől, hanem a felekezeti harcoktól és az egyházi dogmáktól is segít távol tartani.⁶ Míg az egyes embert, az ország polgárait Lipsius ezzel türelemre, bensőleg helytállásra, de a társadalomban engedelmességre tanítja, addig — ezzel teljes összhangban — *Politica*-ját a fejedelmek, államférfiak és politikusok kézikönyvének szánja. Politikai tanításainak lényege a békére való törekvés, a meglevő körülményekkel való megalkuvás alapján; ami az adott társadalmi osztályviszonyok konzerválását, és a politikai ellentétek elsímitását jelenti. Miként Lipsius etikája nem ad helyt a lélek igazi konfliktusainak, hanem azok elkendőzésére törekszik, ugyanúgy a lipsiusi politika a társadalmi és politikai ellentéteket hivatott befedni, s ezáltal biztosítani mind az egyén belső, mind a társadalom külső békéjét. Justus Lipsius e műveinek hallatlanul gyors elterjedését és európai népszerűségét az tette lehetővé, hogy általános igény volt ekkor a nehézségek és az állásfoglalás előli menekülésnek, kitérésnek az elméletére, a mindenfelé dúló társadalmi, politikai és vallási küzdelmeknek valamilyen kompromisszummal való befejezésére, vagy ha ez nem lehetséges, akkor legalább egy olyan ideológiára, mely az egyes ember számára lehetségessé teszi a csapások elviselését, anélkül, hogy a humanizmus alapvető eszményeit teljesen fel kellene adnia.

Egy ilyen kompromisszum azonban mindig csak ideig-óráig lehetséges, mert előbb-utóbb két oldalról is támadásokkal kell szembenézni, s két ellentétes álláspont egyidejű nyomását kell elszenvedni. A hön áhitott biztonságérzet így hamar a legnagyobb bizonytalanságba vált át és az ember a látszólag erősebb karjaiba sodródik, a megalkuváson át az árulásig jut el. Erre a legjobb példát maga Justus Lipsius szolgáltatja, aki nem bírván elszenvedni

⁴ Gerhard Oestreich: *Justus Lipsius als Theoretiker des neuzeitlichen Machtstaates*. Historische Zeitschrift (München) 1956. 35.

⁵ Justus Lipsius művei: *Opera omnia* I—IV. Vesaliae 1675. — A legújabb szakirodalom: J. L. Saunders: *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism*. New York 1955.; G. Oestreich i. m. *Historische Zeitschrift* 1956. 31—78.

⁶ Vö. G. Oestreich i. m. 35—6.

felemás helyzetét, 1591-ben katolizált és visszatért a spanyol király hűségére. Stoikus nézeteihez ezután sem lett hűtlen, de törekvése most már kizárólag a stoikus filozófia és a katolikus tanítás összeegyeztetésére irányul; ennek eredménye az élete végén megjelenő *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604) és a *Physiologia stoicorum* (1604). Ezzel voltaképpen saját nagy vívmányát is felszámolta és a katolikus-jezsuita propaganda eszközévé tette, hiszen a „constantia”-val felvértezett stoikus bölcs a kései Lipsius szerint voltaképpen azonos a jó keresztény fogalmával.⁷

Lipsius mindhárom periódusának sok köze van Magyarországhoz. A fiatal tehetséges filológust a többnyire Németországban és Ausztriában élő legnagyobb magyar humanisták, így Zsámboki János és Dudith András is barátjukká fogadták és támogatták.⁸ A kései katolikus Lipsius tanításait pedig a XVII. század közepe óta a jezsuiták terjesztették, s tevékenységük nyomán a magyar barokk irodalomnak egy gazdag keresztény-stoikus ága bontakozott ki melyről Túróczi—Trostler József nyújtott maradandó értékű összefoglalást.⁹ Én most Lipsius élete középső és legértékesebb szakaszának, s ekkor írt műveinek magyarországi visszhangjával fogok foglalkozni, melyet a magyar kutatás meglehetősen elhanyagolt. Az írók, politikusok, költők széles csoportjával fogunk találkozni, akik nemcsak az irodalomban és művelődésben, de a magyar politikában is igen nagy szerepet tölthettek be. Stoikus nézeteik kizárólag Lipsius leydeni műveire épülnek és a kései lőweni tanárhoz, a jezsuiták barátjához semmi közük. E csoport munkásságával érdemben egyedül Wittman Tibor nemrég megjelent tanulmánya foglalkozott, de csak egy részkérdésre, az államelméletre korlátozva figyelmét.¹⁰

II.

A stoikus Justus Lipsius magyarországi ismeretéről 1589-ből van az első adatunk. Forgách Mihály, egy fiatal humanista műveltségű főúr,^{10a} levéllel kereste fel a nagy leydeni professzort és kérte, hogy tanácsokkal lássa el az életben követendő magatartásra nézve. Lipsius 1589. június 9-én válaszolt, csodálkozásának és örömeinek adva kifejezést, hogy Mars nemzete, a magyar nép, Pallas ivadékait sem nélkülözi és kijelenti, hogy ha a nemesek közül sokan követnék példáját, békésebb korszak következne. Legfőbb tanácsként ezt írja: „elsőknek foglalkozzál az irodalom és a bölcsesség tanulmányozásával, majd azután a haza ügyeivel, s tedd ezáltal nyilvánvalóvá mekkora különbség van a tanult és művelt nemesek és amazok között, akik nem dicsekedhetnek más kiválósággal, mint az őseikkel.”¹¹ A humanista „vera nobilitas” elvének e hangoztatása után, éppen megjelenő művére (a *Politica*-ra) utal, melyet az állam vezetői számára ír, miután a nemesek feladata az uralkodás és a parancsolás, a népe pedig az engedelmesség. A levélben foglaltak nemcsak a fiatal Forgách, de sok más főúr és nemes számára is amolyan normává lettek. Lipsius levelét sokan megismerhették epistolariumának kiadásából, s népszerűségére jellemző, hogy Bocatius János, a századforduló legismertebb magyarországi latin költője, versbe is átköltötte.¹²

1592-ből, a magyar Lipsius-tanítványok legjelesebbjének, egyben a magyar későreneszansz legjobb költőjének, a fiatal Rimay Jánosnak leveléből már a németalföldi mester

⁷ Vö. J. L. Saunders i. m. 85.

⁸ Vargha Anna: *Iustus Lipsius és a magyar szellemi élet*. Bp. 1942. 31—44.

⁹ I. m. 40—72.

¹⁰ Wittman Tibor: *A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz*. J. Lipsius, FK 1957. 53—66.

^{10a} Forgáchról, s a kor egy másik — még nagyobb — gondolkodójával, Giordano Brunoval való kapcsolatáról lásd: Koltay Kastner Jenő: *Giordano Bruno a magyar irodalomban*. It 1950. 102.: Uő. *Amici, nemici e studiosi di Giordano Bruno in Ungheria*. Rivista di Filosofia XLII, 1951, fasc. 3. — kny. 9—12.

¹¹ „te litteratum ac Sapientiae studiis primum, mox patriae trade: palam facturus, quantum intersit inter doctos cultosque Nobiles, et istos, qui nihil lucis habent nisi a luce majorum.” Kiadva: *Opera omnia* II, 197. — Vö. Vargha Anna i. m. 45—6.

¹² M. Ioannis Bocatii Hungaridos libri poematum V. Bártfa 1599. 292—4.

kiterjedt kultuszáról olvashatunk.¹³ Ez a levél arra is fényt derít, mi vonzotta a humanista műveltségű magyar főurakat és nemeseket Lipsiushoz. Egyrészt a tudásszomj, a nagy tudással való szellemi kapcsolat varázsa: „Az én fő óhajom ebben az életben, — írja neki — hogy, megismerkedjem oly férfiakkal, akik valami fényt árasztanak szellemükkel és írásaikkal, akiknek számában te a legmagasabban állasz, s ezért joggal ölelem fel szeretetedet és becslőm igen nagyra.”¹⁴ Másrészt életkörülményei juttatták el a stoikus gondolkodóhoz, mert a török miatt lakóhelyéről elűzve és vagyonától megfosztva, Lipsius válogatott leveleinek első centuriája segítette hozzá, hogy a világi és testi javak helyett a lelkiekkel pótolja a nemesi mivoltában esett kárt. A *Centuria* azután — folytatja — felgyújtotta benne a *De constantia* megismerésének állhatatos kívánságát, és sikerült is azt nemsokára a kor egyik tekintélyes magyar főuratól, Melith Istvántól, („summo litteratorum fautore”) a *Politica*-val együtt megkapnia. Ettől kezdve úgy érzi, hogy egész életét neki, Lipsiusnak köszönheti. Kiderül Rimay leveléből, hogy jól van értesülve a *Politica* körül zajló vitákról, a Lipsiust ért támadásokról; mindez — három évvel a könyv megjelenése után — arról tanuskodik, hogy Justus Lipsius magyarországi recepciója igen gyorsan ment végbe. Ezt bizonyítja híveinek növekvő száma is. A már említett Forgách Mihályon és Melith Istvánon kívül Rimay még Forgách Imrét, az előbbinek nagybátyját és a strassburgi tanulmányairól éppen hazatért Révai Péter grófort említi mint „a mi csoportunkból” valókat. A fiatal magyar író végül részletesen beszámol mesterének a magyarországi török harcok legfrissebb eseményeiről, úgy érzi, hogy hazafias missziót teljesít, ha a tudós világ fedelmét hazája állapotáról informálja.

Ha a stoikus Justus Lipsius első magyar híveinek névsorát nézzük, csupa főurral találkozunk, kivéve a nemes Rimayt, aki azonban többnyire a legnagyobb főnemesi családok szolgálatában állt; és a polgár Bocatius Jánost, ezidőtájt eperjesi iskolaigazgatót, aki viszont a főurak állandó támogatását élvezte, s segítségével később Kassa polgármestere lesz és nemesi rangot is kap.¹⁵ Magyarországon tehát a főúri osztály volt a legérzékenyebb Lipsius tanításaira, melyek eredetileg a nyugateurópai polgári fejlődés talaján keletkeztek. De miként a gazdag patricius polgárságot, illetve ennek bizonyos válságát és ingadozását képviselő s kifejező Lipsius a maga újstoikus filozófiájával e válságból keresett valami látszólagos kivezető utat, ugyanígy — más, elmaradottabb társadalmi körülmények közepette — Magyarországon a főnemesség a stoicizmusban szintén megtalálta a maga megalkuvásra hajló válságideológiáját. Egyébként gyakori tünet, hogy egyes jelenségek és irányzatok, melyek a nyugat- és déleurópai országokban a polgári fejlődés eredményei és a polgári osztályérdekek kifejezői, Magyarországon a feudális fejlődés bizonyos szakaszához kapcsolódnak.

A századforduló évtizedeinek magyar főurai a XVI. század derekán vetették meg gazdagságuk, őríási vagyonuk alapját. A középkori magyar birodalom összeomlása, a török hódítás kezdete (1526) és Erdély különválása óta évtizedekig általános zűrzavar volt az országban, mely lehetővé tette, hogy új családok törjenek az élre és rövid idő alatt hatalmas birtokok uraivá váljanak. A birtokszerzés eszköze ekkor a nyílt rablás, az egyházi vagyon szekularizációja, az ellenkirályok közötti manőverezés. De ugyanezek a főurak egyúttal küzdenek a török hódítók ellen is, s nem egy közülük páratlan hősségről tesz tanúságot. Birtokaik érdekében mindenki ellen harcolnak, erkölcsi gátlásaik nincsenek, nem a stoikusok, hanem Machiavelli műveit hordják a zsebükben. Nemcsak a vagyonra, hanem az új reneszánsz műveltségre is mohón rávetik magukat; nemcsak felhalmozni akarják a gazdagságot,

¹³ Kiadva: P. Burmann: *Sylloge epistolarum a viris illustribus scriptarum*. Leyden 1727. I, 619.; Vargha Anna i. m. 121—7.; Eckhardt Sándor: *Rimay János összes művei*. Bp. 1955. 223—6.

¹⁴ „Praecipuum mihi votum in hac vita innotescere viris, qui claritatis aliquid habent ab ingenio et scriptis, quorum in numero cum tu maxime sis eminentissimum, jure amorem tuum ambio.”

¹⁵ Janson Vilmos: *Bocatius János élete és munkái*. Bp. 1918.

hanem azt magas színvonalon élvezni is. Közülük került ki, ezt a féktelen típust képviseli a magyar reneszánsz legnagyobb költője, Balassi Bálint is.

A század végére azonban a viszonyok már megváltoztak, a fejedelmi hatalom Magyarországon is és Erdélyben is megszilárdult, a rablólovagok kora lejárt. A konszolidáltabb viszonyok között élő új nemzedék már nem rablással, hanem jobb és célszerűbb termeléssel; nem a parasztok brutális kifosztása útján, hanem törvényes és patriarkális keretek között történő, de egyre tervszerűbb és kiméletlenebb kizsákmányolással igyekszik vagyonát tovább növelni. A XVI. század viharaiiban nagy modern árutermelő gazdaságok alakultak ki, major-sági gazdálkodással, a főurak által irányított kiterjedt kereskedelemmel, s ennek további fejlődéséhez, virágzásához békére és biztonságra van szükség. Ezt fenyegette veszély 1590 táján. Rimay János találón írja említett levelében, hogy az emberek sem lélekben, sem testben nincsenek biztonságban. Újabb nagy török háború árnya fenyeget, s Rimay éppen ennek első jeleiről számol be riadtan mesterének. Az új török háború persze csak a főurak egy része szemében volt aggasztó; sokan, s eleinte a többség, nagy győzelmeket s a töröktől régen elfoglalt területeik visszaszerzését remélte. Jellemző, hogy az első Lipsius-rajongók éppen olyanokból tevődtek össze, akik távol voltak a katonai, vitézi életől, pedig ekkor még ez volt az általános életforma a magyar főúri-nemesi körökben.

Az ún. tizenötéves háború 1593-ban az általános reménykedés jegyében indult, s az első idők a keresztény fegyverek győzelmét hozták. Változatos események után azonban egyre inkább a nagy vereségek, kudarcok jellemezték ezt a háborút, s közben a portyázó török és tatár csapatok az ország meg nem szállt részeit is kifosztották, felperzselték. De nemcsak az ellenség, hanem a segítség, a császári csapatok is versengve rabolták az országot, s egyre engesztelhetlenebb gyűlölet kezdett kifejlődni a magyar és az idegen katonaság között. Sokaknak eszébe juthatott ekkor, amit Lipsius írt a külföldi csapatokról *Politica*-jában. Ő kerülendőnek tartja ezeket, s legfeljebb kisebb mértékben segítségképpen látja őket hasznosaknak. Magyarországon viszont ekkor idegen kézben volt a legfelsőbb katonai vezetés is, mely az országot nem megvédeni, vagy felszabadítani akarta, hanem csak hadszíntérnek tekintette a bécsi politikai törekvések érdekében. Azok a magyar főnemesek, akik még a török—magyar harcok veteránjai közül kerültek ki, s izzig-vérig katonák voltak, egymás után haltak meg a háború éveit alatt, mint Homonnay István, Zrínyi György, Nádasdy Ferenc, Pálffy Miklós, a győri hős. A költő Balassi Bálint és öccse Ferenc pedig még a háború elején harcban veszítették életüket. A többiek vagy eleve nem szívesen katonáskodtak, vagy az idegen vezetés miatt kiábrándulva, mellőzve, visszavonultak.

Mindezt betetőzték Rudolf császárnak és kormányának erősödő abszolutisztikus tendenciái. Bécs régóta arra törekedett, hogy a magyar királyságot mennél jobban bekebelezze a Habsburg-birodalomba. A tizenötéves háború során, amikor az országban a császári katonaság volt a korlátlan úr, kiváló alkalom nyílt erre. Khlesl bíboros irányításával, támaszkodva a Habsburg-uralomnak elkötelezett magyar katolikus főpapságra, egyre határozottabb törekvések indultak a magyar főnemesség gazdasági és politikai hatalmának megtörésére, mivel az ország teljes alávetésének elsősorban ők álltak útjában. Egymás után indítottak hamis pöröket a legnagyobb birtokosok ellen, hogy ürügyet találhassanak birtokaik kisajátítására, őket magukat menekülésre kényszerítve. Nemcsak a politikai és katonai vezetésből szorult ki a magyar főnemesség jelentős része, nemcsak újabb területeket nem tudott szerezni, de meglévő gazdasági bázisa is végveszélybe került, és egyelőre semmi megoldást nem láthatott. S mivel a Habsburg hatalom a katolikus ellenreformációra épített s azt minden erejével támogatta, a túlnyomó többségben protestáns uralkodóosztály, vallásában is fenyegetve volt.

Ilyen körülmények között valóságos gyógyító írként hatott a lipsiusi stoicizmus, melyet ugyanis sokan ismertek már. A humanista kultúra ekkorra már sokkal jobban áthatotta a magyar nemességet; semhogy a vallás pusztán, önmagában elég támaszt adhatott volna s ezért

akadálytalanul áramolhatott be ezekben az években a lelkekbe a *De constantia* tanítása. Soha sem volt még ennyire szükség a „constantia”-ra, azaz az állhatatosságra, mint ekkor. Nem csodálható, hogy a stoicizmus rohamos terjedésének lehetünk tanúi az 1590-es években és az 1600-as évek elején.

Nincs itt arra lehetőség, hogy teljes mélységében és kiterjedtségében bemutassam az újstoicizmus szerteáramlását. Csupán néhány jelentős képviselőjének az említésére szorítkozom. Az idősebb nemzedék tagjait, az 1594-ben meghalt Balassi Bálint kortársait kell előbb említeni. Ők nem ifjúi hévvel, a világnézeti és műveltségi tájékozódás során, hanem idősebb korukra, a rájuk nehezedő gondok, az üldöztetés, az elszigeteltség folytán lettek a stoicizmus hívei. Nem is biztos, hogy közvetlenül Justus Lipsius műveinek ismeretére támaszkodtak, lehet, hogy csak a magyar Lipsius-tanítványok közvetítették a „constantia” eszményét hozzájuk. Ezek között kell említenünk Ecsedi Báthory István országbíró, aki Kelet-Magyarországon szinte egy tartománynak beillő területet mondhatott magáénak.¹⁶ Buzgó kálvinista, az egyházi irodalom, az 1590-ben megjelent első teljes bibliafordítás nagy mecénása, akinek ecsedi várában a humanista műveltség is otthonra talált. Ő maga csak vallásos műveket írt, s a század végéig nincs semmi nyoma, hogy a stoicizmussal kapcsolatban lenne. Legjelentősebb írásában, az 1600-as évek elején befejezett subjektív hangú és lírai önvallomás-jellegű imádsággyűjteményében azonban már találkozunk a stoikus eszmék hatásával.¹⁷ A közélettől visszavonuló, elmélkedő, kontemplatív hajlamú főúr egyébként is szinte predestinálva volt az újstoicizmus befogadására; s ha tekintetbe vesszük, hogy a Lipsius műveit kölcsönző, már említett Melith István közeli rokona, a legmozgékonyabb Lipsius-rajongó Rimay János pedig egy ideig a titkára volt, akkor ezt még inkább természetesnek tekinthetjük.¹⁸ Mikor pedig 1603-ban udvarába került prédikátornak a buzgó stoikus Ceglédi János, Ecsed a magyarországi stoicizmus egyik fészkevé vált, s ezt a jellegét Báthory halála (1605) után is évtizedekig megőrizte. A kor egy másik nagyhatalmú és az egyik legfejlettebb gazdasággal rendelkező főúrát, Illésházy Istvánt az üldöztetés hozta közel a stoicizmushoz. Éppen ő volt az első a Rudolf udvara által megtámadott és perbefogott főurak sorában, s 1603-ban sikerült is öt fej- és jószágvesztésre ítéltetni.¹⁹ Az ítélet elől Lengyelországba menekülve írta a magyar reneszánsz líra egyik kiemelkedő alkotását, melynek címül is egy ismert stoikus jelmondatot választott: *Ferendum et sperandum*.²⁰ Ez a vers a lipsiusi „constantia” egyik legszebb lírai kifejeződése a magyar irodalomban. Nincsenek ugyan közvetlen adataink a XVII. század eleji magyar politikában rövidesen oly nagy szerepet játszó, s a legfényesebb főúri reneszánsz-udvart fenntartó Thurzó Györgynek a stoicizmussal való szorosabb kapcsolatáról, de nem lehet véletlen, hogy Rimay János az 1600-as évek elején az ő szolgálatába szegődött, s Lipsius szellemében levelezett vele.²¹

Az eddig említettek elsősorban politikusok, akiket az újstoicizmus szelleme megérintett. Az igazi képviselői ennek az iránynak a már bemutatott Forgách Mihály, Révai Péter, Rimay, Bocatius mellett, az ő kortársaik és barátaik. Köztük van Kátai Mihály gazdag középnemes, aki Melith István környezetéhez tartozott annak haláláig, s Bocatiushoz is kapcsolatok fűtek és akit Rimay 1595-ben Forgách Mihály és Révai Péter mellett Pallas egyik legkitűnőbb magyar ivadéknak nevezett.²² Melith István neveltje volt Petki János is, az erdélyi stoikusok legjelesebbike, a magyar késő reneszánsz költészet egyik közepes színvonalú, de érdekes

¹⁶ RMKT XVII. 1., 574—9.

¹⁷ Részleteit kiadta: Toldy Ferenc: *Adalékok a régibb magyar irodalom történetéhez*. Bp. 1869.

¹⁸ Keserű Bálint: *Adalékok Rimay és a Báthoriak kapcsolatához*. Acta Univ. Szegediensis. Sectio Litt. 1958. 46—8.

¹⁹ Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883.

²⁰ Eckhardt Sándor: *Balassi Bálint utóélete*. ItK 1955. 419—25.; RMTK XVII. 1., 354—6., 611—4.

²¹ Rimay id. kiad. 231—3.

alakja ; szoros barátság fűzte őt Kátaihoz.²³ Az ő körükhöz tartozott Petki sógora az alacsony sorból a főnemesi osztályba feltörő Péchi Simon, aki később a szombatosok vezére lett.²⁴ Az újstoikus eszmék híve egy katolikus főpap, Náprági Demeter is, aki — bár fontos pozíciókat töltött be a Habsburg-udvarnál, s egészen a kalocsai érseki székiig emelkedett, — elkülönült a magas klérusnak az ellenreformációt erőltető, jezsuitákra építő túrelmetlen többségétől. Rimay Erdélyben ismerkedett meg vele az 1590-es években s egyik hozzá intézett ékes retorikával írott levelében a lipsiusi filozófia szellemében panaszolja el bajait, barátja megértésére számítva, hiszen mindketten „ugyanazon egy orvosnak és bajnoknak Epictetusnak írásával is gyámolgatjuk életünket és reménységünket”.²⁵

A nevek további felsorolása helyett még arra utalok, hogy a stoikus eszme hatását a századforduló éveinek szinte minden főúri-nemesi eredetű irodalmi munkájában felismerhetjük, s alig találunk olyan korabeli főúri, vagy nemesi könyvtárt, melyből Justus Lipsius művei és a római stoikus írók hiányoznának. Bátran mondhatjuk, hogy az újstoicizmusban a magyar feudális uralkodóosztály nagy része a számára megfelelő ideológiát találta meg és tette magáévá a XVII. század legelején. Lényegében ehhez az osztályhoz kapcsolódik a legfejlettebb városok patricius rétege is, valamint a főurak udvari prédikátorai, akik uraik érdekeit képviselték s hozzájuk igazodtak.

Íme együtt van az a társadalmi kör, mely a lipsiusi újstoicizmust Magyarországon befogadta. Találunk benne alacsony származású, nem nemes eredetű személyeket is, mint Péchi Simon, vagy Bocatius — nem okozott ez nehézséget, hiszen a magyar stoikusok is a „vera nobilitas” elvén álltak ; nem az ősökben, de a vitézi tettekben, s még inkább a tudományban látták a nemesség fedezetét. Bocatius nem is mulasztotta el verseiben népszerűsíteni az igazi nemesség eszméjét.²⁶ Egy másik szembevetendő jelenség, hogy a legkülönbözőbb vallású személyek találtak közös ideológiai alapot Lipsius tanításaiban, szinte dokumentálva a flamand humanista elméletének interkonfeszionális jellegét. Katolikusok, reformátusok, evangélikusok és unitáriusok egyaránt vannak közöttük és a felekezeti különbség nem zavarja meg összetartozásukat és barátságukat. Nem jelenti ez — miként Lipsiusnál sem — a tolerancia elvi álláspontját, de annyit igen, hogy a vallási ellentéteket nem tekintik áthidalhatatlannak, s hogy a vallásüldözést elítélik, legalábbis a szellemi arisztokrácián belül. Bocatius János meg is fogalmazta egyik versében a stoikus közvélemény álláspontját ebben a kérdésben : a tudománnyal foglalkozók, a tudósok (értsd : a stoikus humanisták) világában lényegtelen, hogy kinek mi a vallása.

Bármennyire is támaszt és biztonságot kerestek azonban a magyar főurak és hívei a stoikus „constantia” eszméjében, Rudolf kormányának kíméletlen intézkedései, az ellenreformáció erőszakosságai, valamint a császári hadvezérek, Basta és Belgioioso magyarországi és erdélyi rémuralma annyira tűrhetetlenné vált, hogy egy fordulatba kellett vetniük reményüket. Ez 1604-ben be is következett.

Ebben az esztendőben indult meg a magyarság első Habsburg-ellenes szabadságharca Bocskay István vezetésével. Bocskay nem tartozott a stoikusok közé, legalábbis semmi adatunk sincs erre. Ő gyakorlati politikus, ösztönös machiavellista, aki az 1590-es években nagy szolgálatokat tett Báthori Zsigmondnak azzal, hogy segítette a fejedelmi hatalmat meg-

²² Uo. 35.; Melíthtel való levelezéséről: Eckhardt Sándor : *Balassi Bálint összes művei*. Bp. 1951. 252.; Bocatius Kátaihoz írt versét és Kátai hozzá intézett levelét lásd Bocatius id. kötetében.

²³ RMTK XVII. 1., 596—9.

²⁴ Kőváry László : *Péchy Simon kancellár*. KerMagv. 1871. 34—48.; Kohn Sámuel : *A szombatosok, történetük, dogmatikájuk és irodalmuk, különös tekintettel Péchy Simon főkancellár életére és munkáira*. Bp. 1890.

²⁵ Rimay id. kiad. 233—6.

²⁶ *Origo verae nobilitatis*. Id. kiad. 164.; *Paraeneses ad veram nobilitatem*. Uo. 173.

erősíteni, hóhérekre juttatva az erdélyi főnemesség vezető képviselőit. Bár a Habsburgok szilárd híve volt, a prágai udvar a magyar főurak ellen meginduló hajszá keretében őrá is kivetette hálóját, s őt is áldozatul szemelte ki. De míg Illésházy elmenekült, Bocskay fegyverrel állt ellent, váratlan szövetségeseget találva a hajdúkban. A „hajdú” a török harcok viharában kialakult sajátos társadalmi típus: a harcok, hódítások, pusztítások során otthon-talanná vált bűjdosókat, kóbor katonákat nevezték így. Nehezen fegyelmezhető, a jó zsoldért bárhova elszegődő szabadcsapatokat alkottak, állandóan gyarapodva szökött jobbágyokkal, birtokaikat elvesztett kismemesekkel, a szorosabb fegyelmet megúzó katonákkal. 1604-ben a magyar hajdúk a császári hadvezérek zsoldjában voltak, de elégedetlenek lévén helyzetükkel, s maguk is gyűlölve az idegen katonákat, örömmel fogtak össze Bocskayval, aki számukra földet, és kiváltságokat ígért.

Bocskay hajdúseregei rövid idő alatt elárasztották az ország nagy részét és sorozatos csapásokat mértek a császári katonaságra. És most egy igen érdekes jelenségnek lehetünk tanúi: a stoikus világszemlélet hívei, akik elvi ellenségei minden polgárháborúnak, különösen ha az a néptömegek aktivizálódásával jár együtt, és rettegnek a zűrzavartól, a felfordulástól, — most részben azonnal, részben rövidebb-hosszabb tétozás után, a szabadságharc oldalára álltak. Belőlük tevődött ki a felkelés politikai vezérkara is. Bár a szabadságharc egyik céljaul Bocskay a protestáns vallásszabadság sérelmeinek megszüntetését jelölte meg, nem felekezeti szempontok szerint alakult ki a vezető gárda, hanem a stoikus kör legjelentékenyebb tagjaiból. Kancellárja a katolikus Kátai lett, titkárai pedig az evangélikus Rimay János és az unitárius Péchi Simon. Székvárosának Kassát jelölte ki, ahol Bocatius volt a polgármester, egyik udvari papjaul pedig az ecsedi református udvar stoikus predikátorát, Ceglédi Jánost választotta.²⁷ Erdélyt Petki János hódoltatta Bocskay mellé,²⁸ diplomáciájának főirányítója pedig az emigrációból hazatérő Illésházy lett.

Az Erdély és Magyarország fejedelmévé választott Bocskay hatalma különös ellentmondáson nyugodott. Katonai erejét a hajdúk biztosították, akik a feudális osztállyal szemben barátságtalan magatartást tanusítottak, vagy egyenesen gyűlölettel viseltettek, s a harcok közben nem kímélték a főurak és birtokos nemesek gazdaságait, kastélyait. Fejedelemségének társadalmi bázisa azonban nem lehetett más, mint a hajdúktól rettegő feudális uralkodó-osztály, melyet közvetlen környezetében a stoikusok képviseltek. Ez a helyzet erős feszültséget eredményezett, mert míg Bocskay és hajdúi a győzelmet, a stoikus politikusok a minél előbbi békét és rendet, a Habsburgokkal való megegyezést keresték. Ez utóbbiak Bocskay politikai és katonai sikerei folytán, kedvező lehetőséget láttak végre arra, hogy a feudális nagybirtok további felvirágzása érdekében előnyös kompromisszum jöjjön létre. Míg a nagy megpróbáltatások idején a *De constantia*, úgy most Lipsius *Politica*-ja tett jó szolgálatokat, most ennek ismeretét kamatoztathatták. A Habsburgokkal való megegyezésnek, a szabadságharc legfőbb célkitűzései feladásának, jellemző módon éppen az az Illésházy volt a legtudatosabb képviselője, akit néhány évvel ezelőtt az aulikus körök még fővesztésre ítélték. A Bocskay bizalmas iratait szerkesztő Rimay²⁹ is nem annyira urát, mint inkább Illésházyt szolgálja; az ő kezére játszik. Illésházy vezeti a béketárgyalásokat, melyen a királyt az ugyanehez a körhöz tartozó Thurzó György képviseli, aki megmaradt a király hűségén. Nem volt nehéz megegyezniök, hiszen egyazon osztályérdekeket képviseltek, ugyanazt az előnyös kompromisszumot kívánták mindketten. Annál nehezebb dolguk volt Bocskayval, aki ragaszkodott Erdély függetlenségének elismeréséhez és a hajdúknak tett ígéretei beváltásához. Végül Bocskay, aki az erőviszonyokat helyesen felmérve csak olyan követeléseket támasztott, melyeknek érvényt lehetett szerezni, elérte célját, s Erdély új státusának biztosításával,

²⁷ RMTK XVII. 1., 284.

²⁸ Uo. 597.

²⁹ Rimaynak Bocskay nevében írt leveleit lásd: Rimay id. kiad. 239—48.

valamint a földhöz juttatott szervezett hajdúközösségekkel olyan gátakat emelt a Habsburg-törekvések elé, melyek változó sikerrel egy évszázadig késleltették Magyarország teljes alávetését. Hogy nem tehetett többet a függetlenség érdekében, azt stoikus híveinek, illetve a magyar főnemesség osztálypolitikájának köszönhette.

Hogy mennyire a stoikus szemlélet keretén belül gondolkodott Bocskay környezete, azt kancellárjának, Kátai Mihálynak a sorsa érdekesen tanúsítja. 1606-ban azzal vádolták őt, hogy összejátszik a Habsburgokkal és hogy Bocskayt megmérgezte. Máiig sem sikerült eldönteni, hogy ez a vád igaz-e, s hogy mi volt a háttérben. Tény azonban, hogy Bocskay börtönbe záratta, halála után pedig hívei felkoncolták. Kátai tényleges, vagy csak vélt árulása a korabeli aktuális költészet felkapott témája lett,³⁰ s e versek egyikét ismeretlen szerzője, aki azonban a stoikus körhöz tartozhatott, mintegy Kátai gyónásaként fogalmazta meg. A már halott áruló így vall mindjárt verse elején: „Az Epicurusnak voltam tanítója ; Bacchusnak, Venusnak, Voluptasnak fia”.³¹ Íme Rimay, Petki és a többiek jóbarátját, mihelyt kivették maguk közül, amolyan ellenstoikusnak állították be, aki a stoikus bölcsék helyett Epikuros, a stoikus Virtus helyett pedig a Voluptas táborába szegődött.

A szabadságharcot, s egyúttal a másfél évtizede dúló háborút az 1606-ban megkötött bécsi béke zárta le, melyet a törökkel való békekötés is követett. Néhány héttel később meghalt Bocskay, s ezután Magyarország és Erdély erősen különvált ; fejlődésük a továbbiakban egyre jelentékenyebb különbségeket mutatott. Ezért a stoikus irány további tárgyalását külön kell választanunk, mert egészen eltérően alakult a magyar újstoikusok és tanaik sorsa a Habsburgokhoz tartozó királyi országrészen, mint az önálló Erdélyben.

III.

A feudális uralkodóosztály a királyi Magyarországon nem örvendhetett azonnal a létrejött békének, mert Rudolf császár és környezete nem volt hajlandó azt megerősíteni és elfogadni. A bécsi békét előkészítő Illésházy és Thurzó ekkor széles látókörű politikusoknak bizonyultak s sikerült elérniök Rudolf letételét és Mátyás trónraemelését, aki azután a bécsi békét és a magyar rendek abban biztosított jogait elismerte, az 1608. évi országgyűlés pedig mindezt szentesítette. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy Illésházy és Thurzó olvasta-e Lipsius *Politica*-ját, de ha nem is az ott lefektetett elvek képezték cselekvésük vezérfonalát, az megegyezett a lipsiusi kívánalmakkal. Ha tetteiket és politikájukat osztályérdekeik diktálták is, az ezekből következő politikai gyakorlat objektíve teljesen megfelelt azoknak a normáknak, melyeket Justus Lipsius az államférfiaknak ajánlott. De főként maga az eredmény, az 1608. utáni statusquo, lehetett valósággal iskolapéldája az ellentéteket elfedő, a lehetőségeket kihasználó, megalkuvó lipsiusi politikának. Mi volt ennek a statusquonak a lényege ? A független Erdély léte és katonai ereje lehetetlenné tette a Habsburg-centralizáció további erőteljes és erőszakos kiépítését a magyar rendek rovására ; másrészt a királynak kellett vállalnia a török elleni védővonal fenntartását, s egyúttal a királyi hatalom biztosította a feudális rendet, fékentartotta a hajdúkat, s lehetetlenné tette a néptömegek ellenállását. Így a Habsburgokat Erdéllyel, a népet a Habsburg-hatalommal sakkban tartva, az árutermelő-robotoltató nagybirtok gazdasági érdekei szabadon érvényesülhettek és a magyar főurak nyugodtan gazdagodhattak.

A főúri osztály, illetve az említett kompromisszumban érdekelt más rétegek, siettek elméletileg is igazolni az 1608. után kialakult helyzet helyességét, jogosságát. Az így keletkező államelméleti irodalom művelői között találjuk Révai Pétert, (*De sacrae coronae regni*

³⁰ RMKT XVII. 1., 365—79.

³¹ Uo. 371—3., 621.

Hungariae ortu. 1613.), akinek nevével már a legelső magyar Lipsius-tanítványok sorában is találkozunk. A nemesség képviselője és a nemesség államalkotó szerepét hangsúlyozza Frisowitz Boldizsár (*De virtute principis*. 1625.). A nemességnek hódoló patricius polgárság részéről pedig Lackner Kristóf soproni polgármester szólal meg több munkájával is, valamint Schödel Márton előkelő pozsonyi polgár (*Disquisitio historico-politica de regno Hungariae*. 1629.). A magyar államtudomány e korai képviselőinek szemmel láthatóan Justus Lipsius a vezérlő csillaga. Műveikben számos tőle vett idézet található és a végsőfokon Machiavellire visszanyúló, de Lipsius által is alkalmazott és továbbfejlesztett módszerrel a történelem anyagából vezetik le elméleti következtetéseiket, s a politika szabályait.³²

A most említett csoportból külön is ki kell emelnünk a magyarországi későhumanizmus egyik rokonszenves alakját, a soproni Lackner Kristófit. Bár nem kapcsolódik olyan szorosan Lipsius tanításaihoz, mint a többiek, egész munkásságát áthatja az újstoikus eszmevilág, és a jó fejedelemre vonatkozó fejtegetéseiben szemmel láthatóan az Illésházyék által trónra segített II. Mátyás biztossítékokkal megkötött kormányzata az ideál. Jellemző, hogy *Coronae Hungariae emblematica descriptio* (1613) című munkáját Thurzó György nádornak, a *Maiestatis Hungariae Aquila* (1617) címűt pedig Náprági Demeter érseknek ajánlotta; vagyis olyan vezető férfiaknak, akik a stoikus irány tevékeny tagjai; illetve az 1608-ban létrejött kompromisszum megalkotói. *Cura Regia* (1616) című művében drámai dialógus formájában is kifejtette a kormányzásra és az uralkodó nevelésére vonatkozó nézeteit. Fellépett itt katonákat, akik a fegyverek fontosságát hirdetik, s velük szemben mint helyes álláspontot a királyi gyermekeknek a „studium” és a „sapientia” jegyében való nevelésének programját mondatja el.³³ Nem a fegyver és a katonáskodás, de a tudomány ismerete tesz valakit jó államférfivá: ezt az elvet hangoztatta már maga Justus Lipsius is 1589-ben Forgách Mihálynak írt levelében, a magyar újstoicizmus e programadó írásában.

Ez az államelméleti irodalom Lipsius politikai tanaiból nem az abszolutizmus irányába mutatókat emelte ki, hanem azokat, melyek az uralkodó és a rendek valamely egyensúlyának, kölcsönös korlátozásának igazolására alkalmasak. A lipsiusi politikának általában a társadalom és a politikai erők egyensúlyára való törekvés a lényege; s ezért kissé egyoldalú Gerhard Oestreich nemrég kifejtett álláspontja, melyben Justus Lipsiust túl egyértelműen az abszolutizmus teoretikusaként mutatja be. Mindenesetre a magyar példa azt mutatja, hogy Lipsiusból nemcsak az abszolutizmust, de egy abszolutizmus-ellenes rendi politikát is lehetett elméletileg igazolni, ha ennek lényege a társadalom egyensúlyának fenntartása, az adott osztályviszonyok konzerválása.

A magyarországi stoicizmus további sorsát a feudális uralkodóosztály, s ezen belül elsősorban a főnemesség érdekeinek alakulása határozta meg. A Habsburg-udvarral kötött sikeres kompromisszum meglévén, a főnemesség érdeke most már az volt, hogy mennél szorosabb kapcsolatot építsen ki a jogait nem csorbitó uralkodókkal, s azok legszilárdabb hívével a katolikus főpapsággal. Ezzel párhuzamosan kezdett elégtelenné válni a válság és a bizonytalanság stoikus ideológiája, s a főnemesség új, előnyös helyzetének megfelelően a mennél szilárdabb, egyértelműbb ideológiai alap iránt keletkezett igény. Ezt szolgáltatta az ellenreformáció. A stoikus filozófia amúgyis kissé közömbössé tett a felekezeti kérdésben, s így könnyű terep kínálkozott a jezsuita agitáció számára. Az ellenreformáció vetése az újstoicizmus által felszántott talajon ért be. A királyi Magyarországon így vált az újstoicizmus átmenetté az ellenreformációhoz.

Ez a folyamat persze nem ment egyszerre és zökkenők nélkül. A II. Mátyást felváltó II. Ferdinánd erősebb központosító és ellenreformációs törekvései ismét kihívták a rendek ellenállását, s 1619-ben a Habsburgok ellen új függetlenségi háborút indító Bethlen Gábor

³² Wittman Tibor i. m.

³³ Angyal Endre: *Lackner Kristóf és a barokk humanizmus kezdetei*. Soproni Szemle 1944. 1—17.

erdélyi fejedelem oldalára állt az uralkodóosztály jelentékeny része. Az egykor Bocskay udvarában szereplő stoikusok közül azokat, akik még életben vannak, ott találjuk a fejedelem oldalán; így Bocatius Jánost, aki Bethlen udvari historikusa lesz, de már 1621-ben meghal és Rimay Jánost, aki fontos diplomáciai feladatokra kap megbízást. Ez azonban csak rövid ideig tartó közjáték, az 1622. évi nikolsburgi béke újra biztosítja a rэндek jogait, s ezután az uralkodóosztály többsége már szilárdan kitart a király oldalán Bethlen későbbi hadjáratai idején is. Rimay is ezt az utat követi s rövidesen amiatt kell panaszkodnia, hogy Bethlen csapatai 1624-ben nemesi udvarházát s benne nagyértékű könyvtárát feldúlták, úgyhogy csak 131 könyve maradt meg.³⁴ Vajon Justus Lipsius művei, melyeket több mint harminc évvel korábban Melíth Istvántól örökölt, megmaradtak-e?

A stoikus magatartás és filozófia mellett mindenesetre ő tart ki a legtovább, egészen 1631-ben bekövetkezett haláláig. Sőt úgy látszik, hogy a főúri udvarokból a falusi udvarházakba visszavonuló nemesség között egész kis stoikus irodalmi köre van, ahol kézről-kézre járnak írásai: vallásos-stoikus elmékedései és a stoikus erkölcsi eszményeket hirdető versei. Mindvégig megmarad protestáns hitében is, de azért igen jó kapcsolatokat tart fenn katolikus vezető férfiakkal, mint Balásfi Tamás püspökkel az ellenreformáció egyik legdurvább polémikusával, Ferenczffy Lőrinc királyi titkárral, a katolikus irodalom mecénásával, és magával Pázmány Péter érsekkel, a magyar ellenreformáció vezérével is, akivel 1626-ban Lipsius tanításairól levelez.³⁵

A leydeni korszak Justus Lipsius-ának magyarországi hatásában van még egy utójáték. Már a következő korszakban, Zrínyi Miklós a soha meg nem valósult magyar abszolutizmus nagy teoretikusa, idézi többször a *Politicorum libri*-t, s azt egyenesen „aranyas könyvecské”-nek nevezi. De ő már nem a korábbi magyar stoikusok nyomdokain halad, ő Justus Lipsiusnak éppen az abszolutizmus irányába ható nézeteit fogadja rokonszenvvel.³⁶

IV.

Egészen másképpen alakult a stoicizmus sorsa Bocskay után Erdélyben. Itt magyar fejedelmek uralkodtak, akik szükségképpen centralizációra és hatalmuk erősítésére törekedtek, s ez a törekvésük összeütközésbe került a Bocskay-párti stoikusok politikai elképzeléseivel. Az ellentét Báthori Gábor fejedelem alatt robbant ki, akinek egész egyénisége egyenes ellentéte volt a stoikus magatartásnak, a lipsiusi erényes fejedelem ideáljának. Báthori mintha a quattrocento olasz kislejedelmének, vagy a XVI. század magyar birtokszerező nagyurainak ittfelajtott kései utóda lenne. Temperamentumos, ellentmondást nem tűrő, színes egyéniség, akit erőszakossági és szoknyakalandjai hírhedtté tettek. Kiváló tulajdonságok, mint gyors és határozott elhatározóképeség és személyes bátorság, — nem hiányoztak belőle: de nem volt nagy koncepciójú politikus és főként nem értett a Machiavelli óta már félig-meddig tudományos megfontolásokra épülő modern újkori politikához. Ötéves uralkodásának időszakát — a fejedelem több egészséges törekvése ellenére — a stoikusok joggal érezhették a zsarnokság és a zűrzavar korszakának.

Mindenekelőtt az erdélyi vezető stoikus, Petki János gondolkodott így. Az időközben kancellári tisztségre emelkedett költő-politikus Báthori fejedelemmé választása után tűntetleg lemondott. Majd ugyanabban az évben — alig rejthető célzatossággal — megírta a *Virtus és Voluptas vetélkedése* című, hosszabb verses certamen-ét.³⁷ Ez a művészileg egyébként

³⁴ Id. kiad. 439.

³⁵ Ipolyi Arnold: *Rimay János államiratai és levelezése*. Bp. 1887. 339., 344—5.; Összes művei 161—8., 297., 410., 414—7., 427., 432—3.

³⁶ Zrínyi Miklós összes művei. Bp. 1958. I, 623.; Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós*. Bp. 1954. 255., 372., 484.

³⁷ Kiadva: RMKT XVII. 1., 310—28., 601—3.

nem kiemelkedő mű, a magyar újstoikus irodalom egyik legjellegzetesebb alkotása. A „Hercules a válaszüton” címen ismert antik történetnek azt a feldolgozását vette alapul, amely az ifjú Scipio álmaként Silius Italicus erősen stoikus szellemű *Punica*-jában olvasható. A késő-antik irodalom e termékére egyébként a XVII. század fordulóján éppen Lipsius barátja Daniel Heinsius hívta fel a figyelmet *Punica*-kiadásával.³⁸ Petki versezetében mindaz, amit Voluptas a maga érdekében, illetve Virtus a vetélytársa ellen elmond, mintha csak az ifjú Báthori Gábor fejedelem testére volna szabva. Végeredményben Báthorival és híveivel szemben emeli magasra a stoikus Virtus eszményét, felszólítva az erdélyi nemesi fiatalságot, hogy ennek seregébe álljon és a tanulással, a tudománnyal foglalkozzon.

Nem csodálható, hogy a különböző erdélyi feudális csoportok által Báthori ellen szőtt összeesküvések résztvevői között ott találjuk az erdélyi stoikusokat is, s hogy előbb-utóbb a fejedelem csaknem mindegyikükkel leszámolt. Hogy csak a fontosabbakat említsük: Thor-dai Jánost, akiben minden valószínűség szerint Epiktetos *Enchiridion*-jának első magyar fordítóját kell tisztelnünk, 1610-ben az egyik összeesküvés leleplezése után felakasztatta.³⁹ Weiss Mihály Brassó városának nemesi rangra emelkedett kiváló polgármestere, Petki János bizalmas ismerőse, aki az ő Virtus és Voluptásával összhangban, latin epigrammákban támadta a fejedelmet, a gyönyör elvtelen hajszolásának jelképeként tekintett Sardanapalusnak nevezve őt, naplójában pedig Nérónak titulálva, — fegyverrel szállt szembe Báthorival s 1612. őszén a földvári csatában vesztette életét.⁴⁰ Maga Petki a fejedelem által ostromolt Brassó erős falai között, Weiss védelme alatt húzta meg magát, és miután Báthori minden vagyonától megfosztotta, itt halt meg még a végzetes csata előtti hetekben. Egyedül Péchi Simon vészelte át Báthori uralmát, sőt Bethlen Gábor alatt a kancellári székbe emelkedve érte el pályája csúcspontját, de végzetét ő sem kerülhette el s évekig kellett sínylenie Bethlennek, majd Rákóczi Györgynek a börtöneit.

Báthori megbuktatójának és utódának Bethlen Gábornak a fejedelemsége (1613—1629) sem kedvezett a stoikusoknak. Bethlen a magyar történelem egyik legnagyobb alakja, aki Erdélyben erős centralizációt hajtva végre, szinte korlátlanra tette a fejedelmi hatalmat, s a kis országot a nemzetközi politikában is számottevő tényezővé emelte. A későreneszánsz tipikus alakja s a kultúra és a tudomány nagy pártfogója; de ő a későhumanizmus egy egészen más irányára támaszkodott, nem a stoikusokéra. A magyar későhumanizmusnak a stoikusok által képviselt feudális vonala mellett van ugyanis egy attól jól elkülönülő erős polgár irányzata is. Ennek képviselői nem a patricius polgárságból, hanem a városok középrétegéből, és még inkább a várossá (civitas) emelkedésre törekvő mezővárosok (oppidum) paraszt-polgáraitól, valamint részben a kisebb nemességből kerültek ki. Ez az irány felekezetiileg egyöntetű, mert szigorúan kálvinista, s benne a — nem egy tekintetben a puritánus mozgalmat is előkészítő — haladó polgári humanista törekvések együtt, összekeverve jelentkeznek a merev református ortodoxiával. Ennek az iránynak a szellemi fókusza nem Justus Lipsius, hanem Németország kálvinista tudományos centrumai: Heidelberg, Marburg, Herborn. E városok egyetemere és főiskoláira özönlik a XVII. század első két évtizedében a tanulni vágyó református fiatalság, s Heidelbergbe küldi tanulni a fejedelem is az utódjának kiszemelt ifjabb Bethlen Istvánt. Ebből a németországi körből kerültek ki a Bethlen által alapított gyulafehérvári főiskola tanárai, mint Piscator, Alstedt, Bisterfeld, s egy rövid időre a kor legnagyobb német költője, Opitz Márton.⁴¹

A magyar későhumanizmus e polgári irányzatából számos kiváló egyéniség, tudósok, költők, történetírók emelkedtek ki. A méltán legnagyobb tekintély közöttük Szenczi Molnár

³⁸ G. Ellinger: *Geschichte der neulateinischen Literatur Deutschlands im XVI-ten Jahrhundert*. III, 179.

³⁹ Az Epiktetos-fordítás Keserű Bálint gondozásában sajtó alatt.

⁴⁰ Mika Sándor: *Weiss Mihály*. Bp. 1893. 103., 108.

⁴¹ Lukinich Imre: *A Bethlen-jiúk külföldi iskolázatása*. Nagyenyedi Album. Bp. 1926. 82—5.; Turóczi-Trostler József: *A magyar felvilágosodás előtörténete*. It. 1953. 335—6.

Albert, a genfi zsoldárok magyarra fordítója, magyar szótár és grammatika szerkesztője, akit a német kálvinista humanizmus korabeli vezetőalakjai barátságukba fogadtak. Ő is résztvesz abban a nemzetközi vitairadalomban, mely a már katolikus Lipsiusnak a humanizmus eszményeit megcsúfoló és a csodákat népszerűsítő írásai körül folyik, mintegy szimbolizálva, hogy ez az irány mennyire elkülönül, szembenáll az újstoikus megalkuvással.⁴² Ugyanezt megfigyelhetjük az innen sarjadó államelméleti irodalomban is, mely a magyarországiakkal szemben nem valamiféle kompromisszumot, hanem a korlátlan fejedelmi hatalmat igazolja, mint Szepesi Koroncz György műve: I. Jakab angol király *Bazilikon Doron-jának* fordítása (1612): valamint Pataki Füsüs János *Királyoknak tüköre* (1626) című könyve. Justus Lipsiusból persze, mint az abszolutizmus minden elméletirője, Pataki Füsüs is tud hasznos gondolatokat meríteni, de nevét nem írja le. Jellemző, hogy Bethlen Gábor udvara és a vele szövetséges polgári humanizmus feléleszti és állandóan népszerűsíti a XV. századi nagy magyar reneszánsz uralkodónak, Hunyadi Mátyásnak az emlékét, mintegy benne látva az ország függetlenségét biztosító centralizált állam képviselőjét,⁴³ míg a feudális stoikusok jóformán tudomást is alig vesznek a magyar reneszánsz XV. század végi első virágzásáról.

Bethlen Gábor uralkodása alatt csak egy helyen, Ecseden figyelhető meg a stoikus irány továbbélése, folytonossága. Ceglédi János, Ecsedi Báthory István, majd Bocskay udvari papja tartja itt ébren a stoa szellemét, annyira, hogy mikor egy Hollandiából hazatérő ifjú, Laskai János, 1631-ben az ecsedi várúr, Bethlen István szolgálatába lép, őt is megnyeri Justus Lipsius hívéül. Ez a Laskai valószínűleg meg elkésvé azt, amit a stoikus irány fénykorában, a magyar humanisták elmulasztottak: magyarra fordította Lipsius legfontosabb műveit, a *De constantia*-t és a *Politica*-t (1641).⁴⁴ Ekkor már Erdélyben I. Rákóczi György uralkodott, s a nagy flamand humanista politikai műve itt is azzá vált már, mint Zrínyi szemében: az abszolutisztikus kormányzás hasznos kézikönyvévé.

V.

A Justus Lipsius leydeni korszakához kapcsolódó magyarországi újstoikus irány fejlődését végigkísérve megállapíthatjuk, hogy valami különleges, európai viszonylatban is figyelemre méltó elméleti teljesítményt nem tud felmutatni. Igen érdekes és a maga nemében feltűnő jelenség azonban erősen politikai jellege, s az a körülmény, hogy a magyar újstoikusok vezető politikai szerepre tettek szert s mesterük politikai tanításait a gyakorlatba is átültették. Magyarországon így, ha rövid időre is, létrejött egy olyan periódus, melyben — a társadalom uralkodó osztálya számára és ízlése szerint — megvalósult a kétes értékű lipsiusi béke. Ez a sajátosság mindenesetre egy színfolttal gazdagíthatja az európai újstoicizmus történetét.

A magyar újstoikusok és ideológiájuk történeti szerepéről a maga egészében nem mondhattunk kedvező ítéletet, bár voltak olyan alkalmak, amikor politikai tisztánlátásról és bölcsességről tettek tanúságot. Nem szabad azonban megelégednünk arról sem, hogy a XVII. század első évtizedeiben — az előbb jellemzett polgári humanista irány képviselőivel együtt — fenntartották a humanizmus számos nemes haladó gondolatát, sokat tettek a kulturális értékek megbecsüléséért, és egy olyan széles irodalmi, kulturális közvéleményt alakítottak ki, amelyen Magyarországon addig még sohasem volt. A kultúra elért eredményeinek a védelme, a tudomány, az irodalom és a művészetek további virágzásának elősegítése: ezek a tiszteletre méltó célkitűzések is ott húzódtak súlyos megalkuvásokra kész politikájuk mögött.

⁴² Turóczi-Trostler József: *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben*. FK 1955. 13—8., 141.

⁴³ Wittman Tibor i. m. 62—3.; Tolnai Gábor: *Szenczi Molnár Albert értékelésének néhány kérdése*. It. 1954. 153—4., 159—60.

⁴⁴ Csipkay Sándor: *Magyar—holland irodalmi kapcsolatok kezdetei*. (Laskai János) Bp. 1935. 12—28.; Vargha Anna i. m. 85—95.; Az ecsedi stoikus körről készülöben van Keserü Bálint tanulmánya.

Ha nem is mindig előnyére, de az újstoicizmus jegyében fejlődött tovább a XVI. század második felének virágzó reneszánsz szépirodalma. A Balassi Bálint által magas színvonalra emelt reneszánsz költészet fejlődését egy stoikus szakasz zárja le, mely ha nem is mérközhet művészi színvonalban az előző század költészetével, értékeket tud felmutatni és nem méltatlan hozzá. A stoicizmus Európa-szerte megtermékenyítette a későhumanista lírát, s ennek történetébe be lehet iktatni egy magyar fejezetet is. S míg a Lipsius nyomán keletkezett magyarországi államelméleti irodalom kizárólag latin volt, addig a stoikus líra túlnyomórészt magyar nyelvű. Voltak ugyan latin képviselői is, mint a már gyakran emlegetett Bocatius, de ezek nem tudtak az iskolás alkalmi költészet átlaga fölé emelkedni.

Ha csak a magyar stoikus irány név szerint említett képviselőit nézzük is, számos költőt találunk köztük. Magyar verseket ismerünk Ecsedi Báthorytól, Illésházytól, Kátaitól, Petkitől, Péchitől, s legfőképpen Rimaytól. Sajnos legtöbbjük irodalmi terméséből csak nagyon kevés maradt ránk, egyedül Rimay János verseiből bírunk jelentékeny gyűjteményt. De egyébként is ő a stoikus irány reprezentatív magyar költője, a legnagyobb magyar reneszánsz lírikus, Balassi Bálint életművének örököse. Költészetében, s irodalomfelfogásában Balassi példája és a nyugateurópai latin újstoikus líra az irányadó számára. Ő maga első-sorban Balassi tanítványának és folytatójának tartja magát, noha a valóságban nagyon messze kerül mestere világától, költői felfogásától. Végrehajtja ezért Balassinak a stoicizmus szellemében való átértékelését, s ez a folyamat igen tanulságosan mutatja a magyar reneszánsz irodalom fejlődési irányát, a virágzó és kései szakasza közötti különbséget.

Alkalmunk volt már fentebb jellemezni a XVI. századi magyar főurak világát, melyből a magyar reneszánsz költészet is kisarjadt. Bár a vallásos elemnek is jelentékeny része van benne, főmotívumai a vitézség és a szerelem. Mivel a török elleni küzdelmek az egész századra rányomták bélyegüket, a magyar reneszánsz kultúrának sajátos katonai, vitézi karaktere alakult ki. A humanista történetírók és költők a végvárok hős ellenállását ünneplik, s a vitézi életben látják a reneszánsz emberéhez legméltóbb életformát. Maga Balassi írja a végvári vitézekről, egyik legszebb versében (*Egy katonanének*. 1589.): „Az jó hírért névért s az szép tisztességért ők mindent hátra hadnak, Emberségről példát, vitézségről formát mindeneknek ők adnak.” A vitézek tehát a „humanitás” példaképei, ők a humanista hírnév igazi letéteményesei. Balassi e vitézi eszmények mellett a reneszánsz életöröm, a szépség és a szerelem költője, életműve legnagyobb részét a szerelmi versek alkotják. Ezzel az örökséggel kellett a stoikus Rimaynak megküzdenie, ezt kellett magához, s irányához asszimilálnia.

Az első lépést már közvetlenül mestere halála után megtette, mert 1594-ben Balassi az esztergomi ostrom során szerzett halálos sebesülésekor őt, mint legkedvesebb tanítványát, kérte meg hősi halálának megörökítésére. Rimay egy hét versből álló kis ciklust szentelt barátja emlékének. Az *Epicedium* elé magyar és latin nyelvű előszót írt,⁴⁵ s ezekben igyekszik Balassi tetteit és egyéniségét a stoikus morál szemében elfogadhatóvá tenni, vétkeiül csak a paráznaságot és a haragot ismerve el, de ezeket is elhomályosítva Balassi virtusainak, s főként „constantia”-jának hangsúlyozásával. Magában a versciklusban a hőst is megszólaltatja, de egyáltalán nem Balassira jellemző kijelentéseket ad szájába, kivéve a költőnek a halálos ágyon írt utolsó megrendítő versét, melyet teljes egészében beépített a ciklusba. A Rimay tolmácsolta Balassiból árad a pesszimizmus, az elkeseredés; az életöröm költője szinte megváltásként várja és fogadja a halált. Az örökösen birtokaiért hadakozó, zsákmányoló Balassiról azt is megállapítja a ciklus záróversében, hogy csak az országnak élt, s nem saját tárházának, miként mások; s akivel csak lehetett jót tett, az arra érdemes szegény legényeket segítette, felemelte.⁴⁶ Így formál Rimay az erőszakos főúrból, rettent-

⁴⁵ Klaniczay Tibor: *Hozzászólás Balassi és Rimay verseinek kritikai kiadásához*. I. OK. XI, 283—8.

⁴⁶ Rimay id. kiad. 11—36.

hetetlen katonából, Venus és Bacchus követőjéből stoikus hőst, miként vele egyidőben a jezsuiták — kihasználva, hogy Balassi élete vége felé katolizált — már egyenesen az athleta Christi barokk ideáljává próbálják őt mitizálni.⁴⁷

Rimay, aki — bár saját eszményeihez torzítva — méltó emléket állított Balassinak a hősnak, a költőről sem feledkezett meg, s állhatatosan törekedett Balassi reneszánsz költészetének elismertetéséért és igazáért. Összes verseinek kiadását tervezte, ami sajnos nem valósult meg. Fennmaradt azonban Rimay előszava, mellyel mestere szerelmi verseinek igyekezett polgárjogot szerezni.⁴⁸ Ennek érdekében Balassi költészetének tudós jellegét hangsúlyozza, ami szerinte a teológia és a filozófia mélységeinek napvilágra hozásában domborodik ki. A szerelmi téma, a szerelmi költészet pedig — vallja a reneszánsz poétika szellemében — éppúgy alkalmas a bölcsesség tolmácsolására, mint a poézis egyéb ágai. E tételének megerősítésére felsorakoztatja az ókor és a reneszánsz nagy szerelmi költőinek seregét, és rámutat, hogy éppen szerelmi verseikkel vívták ki a tudós világ bámulatát. Rimay tehát, aki stoikus létére nem helyesli Venus dicséretét és követését, Balassi egyéni élményekből és igazi lírai hevületből táplálkozó költészetének tudós humanista oldalát emeli ki, — egyoldalúan. Ezzel Balassi költői hagyatéka is elfogadhatóvá vált a stoikus világnézet szempontjából.

A Balassi versei elé szánt előszót Rimay az 1610-es években, jó húsz évvel az *Epicidium* után írta. Jellemző, hogy Balassi katonavolta ekkora már mennyire elhalványult. Az előszóban mindössze egyszer utal csak arra, hogy a „vitézi rend nevelő atyja” volt, de ezt is csak azért, hogy kimutassa: a tudomány kincseivel is ugyanígy „rakodott s gazdagodott volt meg az elméje”. Ez tanúsítja, hogy a magyar reneszánsz XVI. századi harcos, vitézi eszményei már eltűnőben vannak. Balassi Mars és Pallas követőjének vallotta magát, s a XVI. században a humanisták szimbóluma a kard és a toll volt. Az ember földi halhatatlanságát biztosító hírnév megszerzésére pedig egyértelműen Mars útját, a kard szolgálatát tekintették a legbiztosabbnak. Rimaytól idegen már ez a heroikus szemlélet, s a tapasztalat is arra tanította, hogy a híres vitézek emléke hamar elmúlik, és a halhatatlanságot jobban biztosítja az írás. Ezt élete végén, 1629-ben mondja ki határozottan, a jövődő erdélyi fejedelemez, Rákóczi Györgyhöz írt levelében. Ebben megköszöni, hogy Prágay Andrással, udvari prédikátorával, lefordíttatta, kiadatta és neki is megküldötte Guevara *Horologium principum*-át, a későhumanista udvari életnek és kultúrának ezt a kedvelt, s a stoikus elvekkel is összhangban álló olvasmányát. Itt írja, hogy a bőkezű főúr ezzel a tettével többet tett hírnevének a jövő embereivel való fenntartására, mintha nagy seregeket győzött volna le, vagy tartományokat, városokat, várakat hódoltatott volna meg. Emlékeztet rá, hogy akik vitézi dolgokban „fogyatták elméjeket, erejeket, ontották véreket, pazorlották értéküket, tékozlották sok kincseket, s emésztették életjüket halálokkal is”, azoknak ritkán hallatszik már a híre, s legfeljebb „mintegy szempillantásbéli enesző vízi buborék” merül fel az emberek emlékezetében.⁴⁹

Rimay, s nemcsak ő, mert hozzá hasonlóan vélekedett erről a kor csaknem valamennyi literátora, eljutott ezzel a magyar reneszánsz legsajátosabb nemzeti specifikumának felszámolásához. Igaz, ez egyúttal a kultúra és az irodalom tekintélyének hallatlan megnövekedését is példázza. De az újstoikus írók tudós arisztokratizmusa elvesztette már kapcsolatát az élet eleven áramával, s irodalom-rajongásuknak, költői munkásságuknak menthetetlenül van valami mesterkéltséget, üvegházi jellege. Ezt a fejlődési vonalat futotta be, s ide jutott magának Rimaynak sokat ígérő költészete is.⁵⁰

Életműve rendkívül egységes, mert az újstoicizmus szelleme szinte kezdettől fogva jelen van verseiben. Még szerelmi költészete sem mentes ettől, pedig ilyen versek írására

⁴⁷ Jenei Ferenc: *Az első Balassi-kiadás történetéhez*. It. 1951. 343—4.

⁴⁸ Rimay id. kiad. 39—43.

⁴⁹ Uo: 434—42.

⁵⁰ Rimay verseit lásd: id. kiad. 51—149.

csak pályája legelején szánta rá magát. Ezekben az „ésszel, okossággal, vidám józansággal” vegyült szerelmet dicséri, pedig igazi szerelmi líra sohasem születhet a józanságból. Hiába is keressük műveiben a szerelemnek azt a perzselő tűzét, mely Balassi költeményeit átjárja; még legszebb enemű verse (*Örülhetne szívem...*) mögött sincs valóságos élmény: a szerelem az ő számára csak a tudós költészet egyik témája. Nem ihleti őt meg igazában a vitézi élet sem, noha az a néhány verse, mely a tizenötéves háború első éveinek hatására született, értékes művészi alkotás. Sajátos módon azonban nem a katonák bátorságáról, szilaj harci kedvéről van szó bennük, hanem ellenkezőleg — a félelemről. Rimay ettől óvja a vitézeket, hangsúlyozva, hogy az Istenben bízó katonának nincs mitől félnie. Szemmel látható, hogy ez a biztatás inkább önmagának, a háború és felfordulás zavaaraiban talaját veszített stoikus elmélkedőnek szól. Mikor pedig a háború során egyre sötétebb lett a látóhatár, s a magyar vitézi élet lehangyoltságban volt, a vitézi téma nyíltan átvezeti a stoikus filozófiához. A vitézi életből cél, igazi hivatás helyett az elmélkedés tárgya lesz, s annak a lipsiusi tanításnak a hirdetésére szolgáltat ürügyet, hogy ha nem is élhetünk kedvünk szerint való életet, lelkünket keményítsük meg, s okosan hajózzunk az élet háborgó tengerén.

A stoikus „constantia” jegyében, ezekkel a versekkel találja meg Rimay a maga igazi hangját. Egész sor költeményének a tárgya a tűrés, a világ csábításaival, szirénhangjaival szembeni ellenállás, a hatalmaskodók ellenében a csendes szenvedés vállalása. Érződik e formai szempontból is sikerült költeményeken, hogy egy viharos korban ide-oda hanyódo lélek kitérülése, lírává sűrűsödése van mögöttük, s hogy a stoikus magatartás fedezeteként itt egy élet és egy tragikus kor súlyos tapasztalatai állanak. Sőt egyes versei arra is jó példák, hogy a történelmi helyzet által hitelesített stoikus visszahúzóds elszánt dacba és gyűlöletbe is átválthat. A szabadságharc előtti években írott néhány költeményében a hazafias elkeseredés és a politikai indulat is helyet kap. A *magyar nemzet romlásáról s fogysáról* írt éneke megrázó invokációjával, a nyomorúság és megalázottság reális tényeinek nagy erejű ábrázolásával a magyar hazafias és szabadságharcos költészet alaphangját úgy tudta megütni, hogy hatása a kuruc költőkön, Kölcsey *Hymnus*-án át, egészen Petőfiig nyomozható.

A szabadságharcot követő békés korszakban, melynek létrejöttében Bocskay, Illésházy és Thurzó szolgálatában ő is oly buzgón közreműködött, nem maradt számára más mondanivaló, mint a vallás és a filozófia. A kettő egymással szorosan összefügg: vallásos énekeit a stoikus filozófia éppen úgy átjárja, mint bölcselő verseit a protestáns vallásosság. Mindkét csoportban az erkölcsi kérdések alkotják a lényegét, de míg a vallásos költeményekben saját bűnösségének a tudata áll előtérben, s belsőleg vívja harcát az elítélt és megvetett „világi hiúságok” ellen, addig a bölcselőkben mint oktató, vagy bíró lép fel és másokat tanít, vagy ítél. Minduntalan visszatér bennük a világnak, mint minden latorság anyjának az elítélése, a pénz és gazdagság rosszra ösztönző hatásának megbélyegzése s velük szemben a lélek nyugalmanak a keresése. Ezekben a versekben, sajnos, már ritkábban találjuk meg a korábbiakra jellemző belső átéltséget; jórészt egyes, rutinos retorika inkább, mint igazi költészet. De azért akad közöttük kitűnő vers is, mint az udvari élet árnyoldalait kemény szavakkal ostromozó, s ezzel szemben a „gond, veríték, munka” árán szerzett lelki megnyugvást dicsőítő hosszabb éneke (*Udvar s irigy tisztek...*), stoikus világszemléletének talán legszebb és legteljesebb összefoglalása. A költemény erősen Epiktetos hatása alatt áll, s az erényes élet, valamint az udvari rossz szokások állandó szembeállításának retorikus elvén épül fel. A simulékony, óvatos költő ebben a versben felegyenesedik és a pénzzel, ranggal, hivatalokkal kevélykedők ellenében az élet igazi értékeit hirdeti nagy nyomatékkal. Büszkén vallja, hogy csak „a tudomány hoz halhatatlanságot”. Rimay a szellemi értékek fensőbbiségét tehát nemcsak a katonai hősiességgel, de a politikai kompromisszum jóvoltából meggazdagodó, s a stoikus eszményeknek immár fittyet hányó főurakkal, nemesekkel szemben is makacsul képviselte.

Morális következetessége tiszteletre méltó, de egyre anakronisztikusabb. Miként ő maga, aki élete derekán mindig a politikai élet centrumában mozgott, s élete végére a Nógrád

megyei falusi kuriába szorult, s legfeljebb a megyegyűléseken szónokolhatott, — akképen költészete is összeszűkülött, költői világa is egyre inkább bezárult. Balassi költeményeiben a világ, a természet minden szépsége ott pompázott: a szép sík mező, melyen a vitézek nyargalnak; a zöld erdei pászit a rajta ballagó mezítlábas lánnyal; a téli tiszta éjben szokatlan erővel ragyogó, s kedvese villámlo szemekre emlékeztető csillagok. Rimay viszont nem tud más hasonlatot találni a világra, mint a kert, mely Justus Lipsius latin verseinek is kedvelt motívuma.⁵¹ Mig Balassi látóhatárát a távoli hegycsúcsok és a mennybolt szegélyezte, addig Rimayét a kerítés, melyen belül nem a természet tágas szabad térsége terül el, hanem valami mesterséges tenyészet. Ez a világ már nem ábrázolható az érett reneszánsz művészetével. Ezzel leérkeztünk a magyar későreneszánsz stílusának problémájához.

VI.

Ez a stílus a manierizmus, mely jelenleg a nyugati művészettörténeti és irodalomtörténeti kutatás érdeklődésének a középpontjában áll. Ezt a népszerűséget nem kis részben annak köszönheti, hogy a mai különböző modernista művészeti irányok ősüket fedezik fel a XVI. századvégi, XVII. századeleji európai manierizmusban. Nem foglalkozhatunk itt azokkal a sokirányú és egymásnak gyakran ellentmondó fejtegetésekkel, melyeket az utóbbi évek tudományos irodalmában a manierizmusról olvashatunk. Ernst Róbert Curtius, Helmut Hatzfeld, Wylie Sypher, Gustav René Hocke⁵² és mások munkáiban igen sok értékes megállapítással és eredménnyel találkozunk, de jórésükre jellemző az a helytelen törekvés, hogy a manierizmusban a művészet valamely állandó jelenségét, vagy legalább is bizonyos korszakokban jelentkező sajátosságát lássák, s így azt ne egy meghatározott történeti periódus uralkodó stílusának tekintsék, hanem történetileg feloldják. Hasonló eljárás ez ahhoz, ahogy nemrég Eugenio d'Ors és sokan mások a barokk fogalmát általánosították és tették valamilyen örök művészeti kategóriává.⁵³ Mindebben a művészet- és irodalomtörténet különböző modern idealista irányainak a szigorú történetiség alapjaitól való elrugaszkodása nyilvánul meg, mellyel szemben a történeti materializmus a manierizmusban éppenúgy, mint minden más stílusban egy, a társadalmi fejlődés sajátosságai által meghatározott történeti periódus művészi kifejezési formáinak rendszerét látja.

Egy másik sokat vitatott kérdés, hogy vajon a manierizmus a reneszánszsal, barokkal egyenértékű önálló nagy stílus-e, mint pl. Hocke, vagy Sypher véli, vagy pedig csak egy átmeneti, az előbbieknél alárendelt stílus kategória, mint Hatzfeld állítja. Véleményem szerint a manierizmus szorosan a reneszánszhoz tartozik, annak utolsó hajtása, melyben a reneszánsz formái széttöredeznek, melyben az érett reneszánsz művészete már a dekadenciába hajlik. Ennek során számos olyan stílussajáttság kifejlődik, mely azután a barokkban él tovább, de mégis elvileg különbözik a barokktól, mert hiányzik belőle minden nagyvonalúság, heroizmus és dinamika, s mert a reneszánszhoz viszonyítva alapvetően újat nem ad. E stílusirány Magyarországon szorosan kapcsolódik a stolkus írók csoportjához. Ez nem azt jelenti, mintha a manierizmus elsősorban a stoicizmussal függne össze, hiszen Európa különböző országaiban, így mindenekelőtt első jelentkezési helyén Itáliában, az újstoikus filozófia megteremtése előtt, attól függetlenül alakult ki. De az is tény, hogy mind magának Justus Lipsiusnak a művei, mind a későhumanista latin stoikus szellemű líra alkotásai, tele vannak a manierizmus stílusjegyeivel. Casparus Scioppius már a XVII. század elején így jellemezte a nagy újstoikus

⁵¹ Ellinger i. m. III, 152.

⁵² E. R. Curtius: *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. Bern 1948.; H. Hatzfeld: *The Baroque from the viewpoint of the literary historian*. The Journal of Aesthetics and Art Criticism: 1955.; W. Sypher: *Four stages of renaissance style*. Garden City, N. Y. 1956.; G. R. Hocke: *Die Welt als Labyrinth, Manier und Manie in der europäischen Kunst*. Hamburg 1957.

⁵³ Vö. *Rhetorica e barocco*. Roma 1955. 53—4.

teoretikus stílusát : „J. Lipsiusnak, korunk legkiválóbb írójának stílusában eme sajátságok tűnnek szemünkbe: elmésség, kecsesség, választékos vagy pompázatos ékítmény — minthogy a saját értelemben mondottakat nem szereti, — továbbá a prózaritmus nélküli fordulatok, s végül a frázisgazdagság ; hiányzik nála a világosság, a nyelvtisztaság, a nyugodt folyamatosság, a rendezettség, a logikus szó- és mondatkapcsolás, a ritmikus lendület. Tehát az ő írásmódora homályos, a kevés barbarizmussal és idegenszerűséggel, igen sok archaizmussal és vaskossággal, és számtalan divatos szókreációval fertőzött ; homályos irány, töredezett és részletekre szabdaltnak mondatszerkesztés, a hasonló vagy kétértelmű szavak gyermekes hajhászása.”⁵⁴

Nem kétséges, hogy mindezek a mesterkelt manierista próza sajátságai, s — részben az ő hatására — ugyanezek a németalföldi kései újlatin költészetben is eluralkodtak. Elég ha az id. Janus Dousa, vagy Janus Gruter verseire gondolunk, melyekben feltűnő a kifejezés különlegességére, a szokatlan formákra, az értelem homályosságára, a mondatok bonyolultságára, egy túlzottan pointírozott stílusra való törekvés.⁵⁵

A manierista stíuselemek természetesen nemcsak a stoikus irodalommal áramolhattak be Magyarországra, hanem az olasz irodalom, vagy a Rudolf prágai udvarában kialakult ízlés közvetítésével is.⁵⁶ Sőt a manierista stíuselemekhez el lehetett jutni a belső fejlődés útján is, miként azt Balassi Bálint kései versciklusa, a Célia-dalok példázza, ahol megjelenik már a rafinált érzéki hatásokra és a csak intellektuálisan felfogható bonyolult képalakításra való törekvés. De mivel a magyar későreneszánsz fő ideológiai iránya a stoicizmus, nyilvánvaló, hogy a stoikus irodalomnak fokozott szerepe volt az irodalom manierista stílusának kialakításában, és hogy e téren is a stoikus irány legtevékenyebb író-alakja, Rimay játszotta a főszerepet. Nem véletlen, hogy már 1592-ben, Lipsiushoz írt ismertetett levelében, lelkesen nyilatkozott mestere stílusáról, azt mondván róla, hogy az „tisztá méz, csupa édesség van benne, fény, nap, melynek ragyogó sugarával a régiek dicsőségének fényét erősen elhomályosítottad”.⁵⁷

De ahogy a manierista stílus kialakulása, úgy továbbterjedése sem volt elválaszthatatlanul hozzákötve a stoicizmushoz. Nem korlátozódik a feudális osztályra sem, melynek ízlése leginkább igényelte a manierizmus dekadens mesterkélttségét, hiszen a művészeti stílusok terjedése — bár egy bizonyos társadalmi osztályon belül alakulnak ki — nem áll meg az osztály határain. Így Magyarországon a későhumanizmus másik, polgári főiránya, melynek Szenczi Molnár a főképviselője, s Bethlen a főmecénása, szintén a manierista stílusnak hódol, bár annak sokkal egyszerűbb, keresetlenebb, puritánabb változatát alakítja ki. A Lipsius hatása alatt álló németalföldi későhumanista líra stílusának hatása egyébként közvetlenül is eljuthatott e kálvinista polgári humanista irány képviselőihez, mivel Janus Gruter, — aki nemcsak Lipsius költő-követője, de Ranutius Gherus néven a humanista latin költészet számos antológiájának kiadója is, — a XVII. század elején éppen Heidelbergben működött mint az egyetem történelem professzora és a Bibliotheca Palatina könyvtárosa.⁵⁸ Gruter a Heidelbergben tanuló magyar kálvinista ifjakkal is kapcsolatban volt, s ezek közül nem egy később

⁵⁴ „In I. Lipsii stilo, scriptoris aetate nostra clarissimi, istae apparent dotes : acumen, venustas, dilectus, ornatus vel nimius, quum vix quicquam proprie dictum ei placeat, tum schemata nullo numero, tandem verborum copia : desunt autem perspicuitas, puritas, aequalitas, collocatio, iunctura et numerus oratorius. Itaque oratio eius est obscura, non paucis barbarismis et soloecismis, plurimis vero archaismis et idiotismis, innumeris etiam neoterismis inquinata ; comprehensio obscura, compositio fracta et in particulas concisa, vocum similibus aut ambiguarum puerilis captatio.” — Idézi Vargha Anna i. m. 13.

⁵⁵ Ellinger i. m. III, 124., 153., 305., 323.

⁵⁶ Angyal Endre : *Európai manierizmus és magyar irodalom*. ItK 1959. 96—7.

⁵⁷ „merum mel, summa suavitas ibi, lux, sol, cujus corusce radio antiquorum Eloquii lunam nimis obscurasti.” Id. kiad. 223.

⁵⁸ Ellinger i. m. III, 303—4.

hálásan emlékezett vissza arra a támogatásra, amit tőle kapott.⁵⁹ Érdekes végül azt is megfigyelni, hogy e polgári irány tagjai amennyiben szorosabban Bethlen fejedelmi udvarához kapcsolódnak, vagy pedig valamelyik nagy hatalmú főúr udvarában élnek, írásaikban sokkal inkább törekednek a manierista stílusékhítmények alkalmazására, mint amikor városi környezetben a „polgári község” számára írnak. Jó példa erre az a két kötetes gyűjtemény, melyet *Exequiae principales* címen (1624) adtak ki Gyulafehérváron Bethlen Gábor székhelyén, s amely a fejedelem első feleségének, Károlyi Zsuzsannának temetésén elmondott beszédek, az erre az alkalomra írt verseket, s magának a nagy pompával rendezett temetésnek a leírását tartalmazza részben latin, részben magyar nyelven. Az itt közölt beszédek, melyek csaknem kivétel nélkül a Heidelbergben tanult polgári prédikátoroktól származtak, szemmel láthatóan mutatják írójuk ama törekvését, hogy az alkalomhoz és a fejedelemhez illően mennél ékeesebben, mennél cifrább és keresettebb retorikával adják elő mondanivalójukat.⁶⁰

A korabeli magyar irodalomban a manierista stílussajátságokat keresve, mindenkélt a művészi kompozíció eltűnésére lehetünk figyelmesek. A Balassi verseiben érvényesülő, a mellérendeltség és a szimmetria elvén felépülő harmónikus művészi szerkezet helyett csak egy retorikai keret marad, ebben helyezkedik el a manierista költő mondanivalója. A retorika természetesen a reneszánszban és a barokkban is fontos szerepet tölt be, a művészet nem kis teherátvitelként, de többnyire a művészi komponálásnak alárendelve, vagy azzal összeötvöződve. A manierizmusban a reneszánsz kompozíció már nem, a barokk még nem érvényesül, s ezért a művek szerkezetét csak valamely logikai-retorikai konstrukció adhatja meg. Jól látható ez Rimay költészetének fejlődésében. Míg fiatal korában a Baiassitól tanult zárt művészi formákat követi, ökonómikusan bánva mondanivalójával, csak a lényegre szorítkozik, addig kései filozófiai költeményeiben terjengősen, a kifejtendő tétel logikája által vezetve, hangulati hatással mitsem törődve, és minden szuggesztivitást nélkülözve ír. A vers így nem valami eszmei-művészi összbenyomást ad, hanem kizárólag az intellektust foglalkoztatja. Ennek szélsőséges hajtása azután a titokzatosság keresése, szinte rejtvényeknek az előadása, az emblémák kultusza.

A XVII. századeleji Magyarországon virágzik az emblematika. Lackner Kristóf a magyar szent korona egyes részeinek mélyebb, titokzatos értelmét kutatja *Coronae Hungariae Emblematica Descriptio* (1613) című munkájában, s kiad egy *Florilegium Aegyptiacus*-t (1617) is, a rejtélyes hieroglifik kultuszának jegyében. Ugyanő a soprnoi városháza termeit emblematikus ábrázolásokkal festette ki, főleg a polgári életben kívánatos erények értelmét feszegetve.⁶¹ De Sopron nem kivételező jelenség. Az erények szimbolikus alakjai felkerültek Kolozvár, Lőcse, Pozsony városházainak a falaira, s bonyolult értelmű emblémák kerülnek a polgárházak kapui fölé, vagy a könyvek címlapjaira. A korabeli magyarországi festészetet nagy egészében az emblematikus ábrázolásmód jellemzi, hiányzik belőle minden monumentalitás, s ehelyett a bonyolult szimbolika lesz az úr.⁶² A rejtélyes képeket mindenütt szövegek, tömör, sokszor nehezen érthető idézetek kísérik, s mennyire jellemző, hogy mivel a kálvinizmus tiltja a templomi képeket, ott a falakat, a padokat a bibliából vett sokatmondó idézetekkel, bölcs mondásokkal pingálják tele. A Bekecs-i református templomról, melynek felszentelésére 1625-ben a legkiválóbb kálvinista humanisták gyűltek össze Szenczi Molnárral az élükön, s mely alkalomból egy külön emlékkötetet is kiadtak, lelkesen jegyzik fel, hogy fődíszét a sok felirat, idézet, epigramma stb. alkotja.⁶³ Az embléma a költészetnek is ihletőjévé válik.

⁵⁹ Lásd: Miskolczi Csulyak István *Diarium Apodemicum*-a 54b, 80b. OSzK Oct. Lat. 656.

⁶⁰ Bán Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 67—70.

⁶¹ Angyal Endre: *Lackner Kristóf*... 12—4.

⁶² Garas Klára: *Magyarországi festészet a XVII. században*. Bp. 1953. 15—6., 22—4., 52—3., 64—6.

⁶³ *Consecratio templi novi*. Kassa 1625.

Ádám János kolozsvári polgár 1600-ban *Az igaz barátságról való ének* címen egy Amicitia-embléma értelmét fejtegeti.⁶⁴ Rimay pedig versek egész sorát írta képek magyarázataként. Már a Balassi halálára írt *Epicedium*-ban is hosszan időzik Balassi szimbólikus jelentésű zászlajának tárgyalásánál, majd két hosszú verset is szentel egy kép magyarázatára, melyen a Virtusok láthatók, amint egy asztal körül ülnek. Versben magyarázza meg a Religió jelképes alakját ábrázoló képet, s egy korabeli Fortuna-ábrázolásnak köszönheti létét szerencséről szóló éneke. Egy katolikus asszony kedvéért egy az angyali üdvözléteket ábrázoló kép mellé ír verset, de a korabeli emblémagyűjtemények egy-egy képének a hatását fedezhetjük fel legkülönbözőbb verseinek egyes strófáiban is. Itt azután végképp nem lehet már szó művészi kompozícióról, hiszen a vers alapja egy szintén nem művészi elvek szerint szerkesztett kép. A reneszánsz művészet kiüresedését, az igazi költészet halálát jelenti az emblemikus kép és vers.

A pusztán intellektuális erőfeszítésre és megértésre appelláló törekvés azonban a manierista művészetnek csak egyik oldala. A kor irodalmilag iskolázott költői jól tudják, hogy a mondanivaló pusztán retorikus előadása, — mint pl. Petki János *Virtus és Voluptas*-certamene — csekély hatású, és nem kelti fel a figyelmet. Elengedhetetlen szükség van a meglepetés, az elcsodálkoztatás, az érzéki hatás elérésére, s ennek érdekében rafinált képalkotásra, formai virtuozításra. Ezek a jelenségek is jól megfigyelhetők e kor magyar költészetében. Elszaporodnak a különböző érzéki effektusok, a szín-, hang-, szaghatások felkeltésére irányuló mozzanatok. E periódus vallásos lírája is tele van a csengés-bongás képzetével, a magyar későreneszánsznak egyik — ismeretlen költőtől származó — legszebb verse (*Pön-gését koboznak...*) pedig szinte tobzódik a különböző hangszerek hangulati hatásának irodalmi felkeltésében.⁶⁵ Rimay sem marad el e tekintetben: korai vitézi verseiben az ellenség véreinek szagáról ír, majd később saját bűneit hasonlítja gennyedt, rothadt sebhez, mosatlan szennyhez. A bizarr érzéki képalkotás érdekes példája, mikor az *Epicedium*-ban a hős meglágyult szívét finom selyemhez hasonlítja, melyet Isten úgy hajtogathat, ahogyan csak akarja. A finom tapintású, könnyen hajló szív mellől a könnyektől sós étel ízének idézése sem hiányzik: megannyi meghökkentő érzéki kép. Ezekben Rimay igazi mester; hosszan sorolhatnánk merész asszociációit, mint mikor a csókot a pókkal fűzi egybe; bravúros hasonlatait, mint Isten szavának a tűzben üst és füst nélkül megfőtt tiszta ezüsthöz való hasonlítása; frivol szóhasználatát, mikor az Isten igéjével hizott emberről beszél; az undor érzését is felkeltő leírásait stb. Érzéki, érzelmi hatások tehát nem hiányoznak a magyar manierista költészetből, de öncélúakká válnak, gyakran semmi közük a vers mondanivalójához, vagy egyenesen elterelik róla a figyelmet. A tartalmi és formai elemek között állandó egyensúlytalanság, ellentmondás uralkodik, a versek belső harmóniája megszűnik.

A manierista költészet így a reneszánsz irodalmának erősen intellektuális oldalát a végtelenségig túlhangsúlyozva, s ugyanakkor formai elemeit fellazítva, a fokozott képszerűség, a feltűnni akarás irányában továbbfejlesztve egy végeredményben beteges művészethez vezetett. E torz fejlődés során azonban rendkívül megnőnek az irodalom kifejezési lehetőségei: a társadalom bonyolultabb, válságosabb fázisba érkezésével, az emberi lelkekben növekvő belső feszültség folytán, a művészet — nem tudva élni a hagyományos eszközökkel — a legkülönbözőbb új lehetőségekkel próbálkozik. Az így kialakuló új stílus elemek szinte mind megmaradnak és továbbélnek a barokk művészetben, de a barokk, elvetve a manierista művészetben még erősen élő racionális-intellektuális hagyományt, az érzékiség, látványosság, különösség már létrejött művészi elemeit nagy monumentális, vizionárius kompozícióknak rendeli alá, s ezzel ha átmenetileg és ellentmondásosan is, helyreállítja a művészet harmóniáját.

⁶⁴ Turóczi-Trostler József: *Ének a barátságról*. Bp. 1937.; Marót Károly: *Amicitia*; Acta Univ. Szegediensis 1939. XIII, 1.; RMKT XVII. 1., 111—20., 531—3.

⁶⁵ Esze—Kiss—Klaniczay: *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Bp. 1953. 64—5.

Hasonló folyamatnak lehetünk tanúi a prózában is. Rimaynak és kortársainak művészi értekező prózája elveti a reneszánsznak Cicero elveit követő prózastílusát, melynek a magyar irodalomban Bornemisza Péter, Balassi Bálint nevelője, a legnagyobb képviselője. Egy a mindennapi beszélt nyelvtől sőt az írásbeli érintkezésben általánosan használt nyelvtől eltérő mesterkélt és bonyolult, erősen arisztokratikus színezetű prózastílus jön létre, melyet különös tuda ossággal művelnek. Rimay például mind magyar, mind latin leveleiben, s egyéb prózai írásaiban két egészen különböző irodalmi nyelven ír. Az egyik a beszélt nyelvhez közelálló természetes stílus, ezen írja hivatalos jelentéseit, vagy kereskedelmi, gazdasági ügyben küldött leveleit; viszont mihelyt tudósoknak, a korabeli művelt világ képviselőinek szánja írását, a manierista próza minden kellékét felvonultatja. A magyar manierista próza egyik legfejlettebb alkotója Prágay Andrásnak — stílárisan az eredetivel egyenértékű — Guevara-fordítása, mely méltán érdemelte ki Rimay tetszését stílusa tekintetében is. Az ellentétek kedvelésében a bonyolító jelzőhalmazokban, a szokatlan epitetonok özönében, s a labirintushoz hasonló végeérhetetlen mondatszövevényekben biztos kezű író volt Rimay is, Prágay is, és számos kortársuk.⁶⁶ Itt is sok a barokkhoz átvezető vonás, de a barokk a különböző stíluséktípusokat a hatalmas körmondatok fegyelmének fogja alávetni, s így az eltűnt kompozíciót a nyelvi stílus terén is helyreállítani.

*

A magyar stoicizmus és manierizmus problematikáját ebben a tanulmányban csak egészen vázlatosan, a főjelenségeket érintve tárgyalhattam. Ebből is kidomborodnak azonban a magyar későreneszánsz legfőbb ideológiai és művészi jelenségei, melyek szoros összhangban vannak egymással, egyaránt a válság és a hanyatlás jeleit mutatják és előkészítői a következő korszaknak. Miként a stoicizmus az ellenreformációhoz, úgy a manierizmus a barokkhoz vezet át, bár mindkettő még elválaszthatatlanul hozzátartozik a reneszánsz kultúrájához. A későreneszánsz vizsgálata a barokk-kutatás szempontjából is tanulságos, mert egészen másképpen és történetileg sokkal reálisabban értékelhetjük a barokk művészet pozitív és negatív vonásait, ha nem az érett reneszánsz művészetével, hanem a későreneszánsz hanyatló manierizmusával állítjuk szembe.

⁶⁶ Bán Imre : *Fejedelmeknek serkentő órája*. It. 1958. 360—73.